

Öt esztendővel ezelőtt, 1989 júniusában indultak el azok a kultúrpolitikai akciók, amelyek az osztrák és a magyar művelődéspolitikában és annak intézményeiben egy, a korábnál erősebb regionális együttműködést céloztak meg. Eredménye volt az osztrák lektorok Magyarországra hozatala az idegennyelv-oktatási program keretén belül és több más közös kulturális projekt megindításán túlmenően az „Aktion Österreich Ungarn” Alapítvány létrehozása (1990. március). Az osztrák–magyar kulturális együttműködés művészeti, oktatási és tudományos területeit is átfogó Aktion támogatta többek között azt a tudományos konferenciasorozatot, amelyik 1990–93 között a közép-európai regionális történelmi politikai témákat és a Habsburg Monarchia történetének újraértékelését tűzte ki célul. A Bécsi Osztrák Kelet- és Délkelet-európai Intézet, a MTA Történettudományi Intézet és az Europa Institut Budapest közösen rendezett tanácskozássorozatán az elmúlt négy év konferenciáin a kérdés legjobb nemzetközi szakértői (osztrákok, magyarok, horvátok, szlovákok, csehek, szerbek, románok, oroszok, amerikaiak, németek, lengyelek) vettek részt. A Histórianak ezt a számát ezen együttműködés eredményeiből válogattuk össze az Aktion Österreich Ungarn hazai támogatásával. (A szerk.)

Az Osztrák–Magyar Monarchia mai szemmel

Mindent újra kell gondolni – mondtuk 1990 elején, amikor a szovjet csapatok magyarországi kivonásának konkrét tárgyalásai megkezdődtek. Mindent újra kell gondolni, nemcsak Magyarország, de a szomszédos országok jövője szempontjából is, hiszen geopolitikailag egy új helyzet állott elő. Új helyzet az 1867., az 1920. és az 1945. évihez képest. Ma már mindenki előtt ismeretes, hogy ezek voltak azok a hónapok, amikor megkezdődött a kétpólusú világpolitika leépülése. Hiszen mindenki előtt világos volt, hogy a Szovjetunió esetleges visszavonulása határai közé, új helyzetet fog teremteni az Egyesült Államok politikai stratégiájában is, s az Egyesült Államok is feltehetően megkezdi visszavonulását a Szovjetunió körüli stratégiai pontokról. És új helyzet keletkezik Európában is, éppen azokban az években, amikor az európai egység intézményeit (gazdasági és politikai intézményeit) kezdték kovácsolni Nyugat-Európában. És új helyzet teremtődik a közép-európai térség történetében is. 1867. óta az itt élő kis nemzetek jövőjét mindig a nagyhatalmi érdekek szabták meg. 1867, az osztrák–magyar kiegyezés és az Osztrák–Magyar Monarchia létrejötte függvénye volt a német kérdés megoldásának, mint ahogy a Monarchia felbomlásában és az utána létrejött békékben is immáron a németellenes francia és angolszász érdekek játszottak döntő szerepet. És az 1938 utáni határrevíziók is köztudottan a német nagyhatalom terjeszkedésének árnyékában jöttek létre. Mint ahogy a II. világháborút lezáró területi-állami újraalakulások a Szovjetunió hatalmának megerősödése és az új nagyhatalmi konfliktusok eredményeként történtek. Most először kell önállóan meghatározniuk az itt élő kis nemzeteknek azokat a területi-igazgatási egységeket, amely területi-igazgatási egységek közepette az itt élő társadalmak életüket lelik. A közép-európai térség történelméről és jövőjéről való gondolkodást most már jobban a globális kérdések köré kell csoportosítanunk, nem határozza meg gondolkodásunkat a szovjet katonai zóna, mint katonai és politikai érdekszféra.

Mindent újra kell gondolni a társadalomtudományoknak is. A Szovjetunió jelenléte a zónában azt is jelentette, hogy a szovjet rendszer ideológiai apparátusa bizonyos marxistának tartott alap-tézisek érvényesítését követelte meg a térség országaiban élő társadalomtudósoktól. Mindenki, aki az elmúlt 40 év társadalomtudományos életében részt vett, könnyen tudja ezt sorolni: ilyen volt minde-nekelőtt az osztályharcok elméletének totalitása, a forradalmi mozgalmak és a radikális mozgalmak piedesztálra emelése. Ilyen volt a polgárság szerepének lebecsülése és sok vonatkozásban a nemzeti sajátosságok elhallgatása egy szovjetcentrikus, ún. proletár interna-

Folytatás az 55. oldalon!

TARTALOM

● Glatz Ferenc: Az Osztrák–Magyar Monarchia mai szemmel	2
● Szász Zoltán: „Megölték a Ferdinándot”!	3
● A Habsburg Birodalom és Magyarország	6
● Habsburgok a magyar trónon	7
● Varga J. János: Reformok és adópolitika	8
● Arnold Suppan: Törökellenes küzdelem és modernizáció	10
● Beatrix Bastl: Öröklés, házasság, gyermek	13
● Thomas Winkelbauer: Szokásjog és erkölcs	15
● Vörös Károly: Ferenc József	17
● Nagy Ildikó: Deák Ferenc és a betyárok	18
● Horst Haselsteiner: Osztrák közhelyek a magyarokról	21
● Waltraud Heindl: Hivatalnok és polgáriassodás	24
● Somogyi Éva: Az Osztrák–Magyar Monarchia közös kormánya	26
● Hajdu Tibor: Hadsereg és társadalom	28
● Heinz Fischer: Nemzeti kisebbségek a parlamentben	31
● Jalsovszky Katalin: A bécsi utca népe	33
● Michael John–Albert Lichtblau: Bécs, a befogadó város	34
● Susan Zimmermann: Női szerepek a 20. század elején	36
● Csáky Mórítz: Mesevilág és valóság	39
● Frisnyák Zsuzsa: Közlekedés a századfordulón	42
● Hanák Péter: Kossuth temetése és a Wekerle-kormány	45
● Karl Kaser: Parasztok hétköznapjai	48
● Erényi Tibor: Szakszervezetek és munkásotthonok	50
● Diószegi István: Kiegyezéstől a forradalmakig	52
● Nemeskürty István: Irók 1918-ban	53

Figyelő

● L. Nagy Zsuzsa: Vázsonyi Vilmos életútja	59
--	----

Nyílt tér

● Otto Urban - Jan Havranek: Visszaemlékezések a Prágai Tavaszra	
● Párizs Ágnes: Gépkocsihaszárlat	64

História

Szerkesztő: GLATZ FERENC

A szerkesztőség tagjai: KERTÉSZ ISTVÁN,
SIPOS PÉTER, SZAKÁLY FERENC, VÖRÖS KÁROLY

Munkatársak: Demeter Zsuzsanna (kép),
Stemlerné Balog Ilona (kép), Kovács Éva (szöveg),
Horváth Imre (számítógépes tördelés)

Felelős kiadó: História Alapítvány
Elnök: Niederhauser Emil
Szerkesztőség: 1014 Budapest, Úri u. 53.
Telefon: 156-0457 Levélcím: Pf 9. Bp. 1250
A História Alapítvány bankszámlaszáma:
501-012539-4 OTP Bp., I. Ker. Alagút u. 3.

Szedés, tördelés: MTA TTI Kiadványcsoportja
Vezető: Burucs Kornélia
Készült a Veszprémi Nyomda Kft-nél
Veszprém, Órház u. 38.
Felelős vezető: Fekete István igazgató

Terjeszti: a Magyar Posta
Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál
és a Helírnél, 1900 Budapest, Lehel u. 10/a
közvetlenül vagy postautalványon

Megjelenik évente tízszer.
Előfizetési díj: fél évre 175 Ft, 1 évre 350 Ft
Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat
Budapest, Pf. 149. H-1389

HU ISSN 01392409. Index: 25384
Kéziratokat nem őrünk meg és nem küldünk vissza!

Az Osztrák–Magyar Monarchia mai szemmel

Folytatás a 2. oldalról

cionalizmus elvének megkövetelése. És ezzel együtt járt az 1948 előtti helyi hagyományos középosztályok és a helyi társadalmi-kulturális hagyományok félretétele, az ehhez kötődő társadalmi osztályok szerepének negatív értékelése. Nincsenek tehát már jelen Közép-Európában azok a „kötelező” alaptézisek, amelyeknek a követését a politikai apparátus a tudományos folyóiratok cikkeitől, a tudományos monográfiáktól megkövetelte. Vagy megkövetelhette.

Mindent újra kell gondolni a történettudomány társadalmi-politikai szerepének szempontjából is. A szovjet rendszeren belül a tudományos kutatás egyik főkérdése éppen a tudomány autonómiájának biztosítása volt, a társadalomtudományokra nehezedő agitációs- és propagandanyomással szemben. A történettudományból az aktuális szempontokat mindenképpen ki kell zárni – mondottuk –, és ez az aktualitástól való védekezés gyakran odavezetett, hogy a történettudomány művelésében, témaválasztásában is az aktualitástól mentes, ún. aktualitás-semleges témák felé fordultunk. Illetve azok, akik politikailag bátrabbak voltak, azok visszajáról nyúltak az agitációs és propagandatézisek témáihoz. (A forradalmakkal szemben hangsúlyozták a konszolidációs korszakok jelentőségét, a forradalmár baloldali kispolgárság és munkásság szerepével szemben hangsúlyozták a hagyományos középosztályok pozitív szerepét, a agrárszocializmussal szemben a birtokos parasztság szerepét, a mezőgazdaság történetében vagy éppen a tőkés és nagybirtokos vezetőrétegek társadalomszervező erejét mutatták be. És ez a bátorság természetesen függvénye volt annak is, hogy melyik szocialista ország vezető apparátusa, milyen politikai engedékenységet mutatott értelmisége irányában, mennyire tolerálta a dogmáktól való eltéréseket. A magyar és a lengyel vezetés, ismeretes, sok tekintetben szabotálta a tábor ideológiai fegyelmét és egyes esetekben még tüntető engedékenységet is mutatott.)

Mindent újra kell gondolni, mégpedig Európa és a térség jövője szempontjából. A demokrácia nélküli társadalmak egyik jellemzője, hogy a társadalomtudományos és a politikai gondolkodás az antitézisek kultuszában él. Első reflexe a tagadás. Érthetően. Tagadása a rákényszerített ideológiai normákkal szemben. Most, a demokratikus társadalomépités egy új gon-

dolkodói magatartást kíván. Amely megőrzi kritikus alapállását – hiszen ez a kritika csíholja az új elgondolást. De amelyik el is távolodik azoktól a hisztériáktól, amelyek az elmúlt évszázad társadalomtudományi gondolkodását minduntalan rabságban tartották. Példák. Ismeretes, a szovjet rendszer túlhangsúlyozta a fent említett tematikákat: mind a forradalmak szerepét, mind az osztályharcokat, mind a térségben a nemzetközi egymásrualtaltságot a szovjet internacionalizmus védőernyője alatt, vagy lebecsülte a nemzeti és az egyházi hagyományokat. De ebből még ne következék az, hogy mi ugyanilyen hisztérikus módon negligáljuk a társadalmi osztályok, a szociális szempontok, a politikai baloldal és a forradalmak tényleges szerepét a történelemben. És az újragondolásból se következék az, hogy a szovjet rendszer által alábecsült tényezőket (így a nemzeti, a konfessionális vagy a tradicionális erőket) mi most egyedüli vagy mindent meghatározó tényezőként állítsuk a központba. A negatív program egyoldalúsága helyett pozitív programra van szüksége a politikának és a társadalomtudományos gondolkodásnak egyaránt. Azokat a tematikákat állítsuk a közgondolkodás középpontjába mind a jelen tudományos, mind a történettudomány eszközeivel, amelyeket az új geopolitikai helyzetben a térségben élő társadalmak mindennapi életében meghatározók lehetnek és meghatározók lesznek. És amelyek az új európai egységesülés, az új integráció szempontjából megvilágításra várnak. És azokra a témákra összpontosítsuk figyelmünket a történettudományban is, amely témakörökben a társadalom tőlünk történelmi magyarázatokat vár. Mutassuk meg azoknak a társadalmi és politikai mozgalmaknak a történelmi gyökereit, amely mozgalmak és amely áramlatok ma és holnap meghatározzák a mindennapi életet élő ember jelenét és jövőjét ebben a térségben.

Az újragondolás azt is jelenti: nincs most már okunk arra, hogy féljünk a társadalomtudományok mondanivalójának aktuális használatától. A társadalomtudományok és így a történettudomány, nincsenek már úgy kiszolgáltatva a politikai apparátusoknak, ahogy korábban voltak. Vagy, ha a többpártrendszeri bürokrácia el is várja, szeretné is megkövetelni az aktuálpolitikai magyarázatokat, a tudományoknak megvan már az az autonómiája, amely megvédheti a többpártrendszerben is jelentkező pártbürokráciák követeléseitől.

Az Osztrák–Magyar Monarchia kutatása 1918 óta közismerten ki volt szolgáltatva az aktuálpolitikai céloknak. Ma már

Városkép a századfordulóról: Kassa

Városkép a századfordulóról: Prága

túlvagyunk azon az időszakon, amikor a Monarchia történetét a valamikori területén létrejött államok politikai ideológiája úgy kívánta bemutatni, mint a népek börtönét. Ma már túl vagyunk azon, amikor mind a faszizmus, mind pedig a szovjet típusú marxizmus a Monarchia államrendszerében nem látott mást, mint Európa legkonzervatívabb társadalmi-gazdasági egységét. És talán túl vagyunk azon az időszakon is, amikor a világtörténelemben a területi-igazgatási egységek legtökéletesebb formájának az ún. nemzeti államokat tekintettük, a Monarchiára pedig – ebből kiindulva – úgy néztünk, mint amelyik ettől az általános európai trendtől eltérően egy nemzetek feletti konzervatív, adminisztratív hatalmat képvisel. De túl vagyunk a hatvanas évek politikai gondolkodásán is, amikor a Monarchiát egy másik egyoldalúság szellemében Amerikából néha a nemzetek feletti állam glorifikált változatának mutatták be, nem kevés bosszúságára az 1920 után keletkezett nemzeti államok politikusainak. Mint ahogy túl vagyunk a dogmatikus szovjet marxizmus azon korszakán is, amikor a nemzetek feletti államalakulat méltánylása azonnal kiváltotta a szovjet politikusok gyanúját: itt valami olyan történeti képződményt kívánnak piederesztálra emelni, amely előképe lehet a térségben élő kislepek összefogásának és együttélésének a Szovjetunió nélkül.

De miből nyerheti akkor a kutatás ma, a Monarchia felbomlása után 75 évvel az ösztönzést? Hogyan lehet az időszerszűséget szolgálni a mai politikai törekvések historizálása, igazolása nélkül, hogy a történeti magyarázat a mai probléma megértését segítse?

Polgár, állam, régió

Az első kérdéskör a polgár viszonya a területi-igazgatási egységekhez. Így többek között az államhoz. Mindenki előtt ismeretes az ellentmondás: az itt élő társadalmakban az etnikai közösségek, a nemzetek településterülete nem esik egybe a legerősebb területi-igazgatási egységek, az államok határaival. Sem a Monarchia (1867–1918), sem az azt követő kisállamiság (1920–1949), sem a szovjet proletár internacionalizmus (1949–1989) nem hozta meg ezeknek az ellentmondásoknak a feloldását.

Újra kell tehát gondolni az egyén, azaz az individuum és a közösség viszonyát, az egyéni és a kollektív jogok lehetőségét az adott területi-igazgatási egységen, jelen esetben az államon belül. Világos, hogy a Monarchia liberális felfogása, amely nem

tolerálta a kollektív etnikai jogokat, nem jelentett megoldást. Mint ahogy nem jelentett megoldást a kisállamok elnemetizet-lenítő politikája, sem pedig a szovjet internacionalizmus. Komolyabban kell tanulmányozni tehát ebből a szempontból a Monarchia nem német és nem magyar népeinek mozgalmait: mennyiben jelentette az anyanyelvi kultúra intézményes biztosítása

1920 után azt, hogy az ipari forradalomhoz szükséges munkaerő színvonala emelkedhessék. Hiszen köztudott, hogy a differenciált technikai-igazgatási és társasági ismeretek elsajátítása elsősorban az anyanyelven történhet. Mennyiben emelték az új nemzeti államok a társadalom munkakultúrájának színvonalát azzal – a Monarchiához képest –, hogy ezt az anyanyelvi képzést államilag biztosították? Ugyanakkor a munkakultúra színvonalában milyen visszaesést okozott az, hogy a kis nemzeti államok polgárai eltávolodtak a nyugat-európai fejlett termelési kultúráktól, mivel megszűnt a Monarchia Nyugat-Európához kötődő politikai és gazdasági intézményrendszere.

De vajon milyen tapasztalatokat nyújt a Monarchia ún. közös intézményeinek tanulmányozása a mostani európai egységesülési folyamatban? A „nemzetek feletti” adminisztratív igazgatási szervezetek – sajátos módon – a mai európai egységesülésben is, elsősorban a gazdaságban és a hadügyben, azaz a biztonságpolitikában alakultak ki. És vajon akkor, amikor ma az államhatárokon túlnyúló vagy az állami területi-igazgatási egységet belülről szétfeszítő regionalizmusról beszélünk, mennyire ismerjük azt, hogy az Osztrák–Magyar Monarchiában a termelés, a kulturális csere szempontjából milyen régiók szerveződtek? Vajon ma, amikor az ún. „eurorégiókat” felülről, azaz egy összeurópainak elképzelt adminisztráció próbálja meghatározni, nem volna-e tanulságos fordítva közelíteni a regionalizmushoz, úgy téve fel a kérdést: mennyire képesek az egyes területi egységek alulról szerveződni? A termelési és a gazdálkodási kultúrák mennyire képesek spontán kialakítani bizonyos regionális együttműködések, és jelezni egyben a politika, illetve a társadalomtudomány művelőinek a természetes egymásrataltságot? Hogy ugyanis a eurorégiók ne az íróasztalnál kitalált és térképekre rajzolt területi-szerveződési egységek legyenek, amelyeket csak éppen a helyi lakosság nem tud elfogadni. Olyan korban élünk, amikor a termelési automatizálás, a gazdaság internacionalizálódása szétfeszíti az állami-igazgatási kereteket. Olyan korban élünk, amikor a kulturális köz-

Városkép a századfordulóról: Salzburg

Városkép a századfordulóról: Pozsony

vetítő eszközök (sajtó, rádió, televízió) új érintkezési lehetőségeket kínálnak a polgár részére, és ennek eredményeként egy új individualizmus alakul ki a társadalomban. Az új individualizmus új közösségi identitáskereteket keres, amelyek egyes esetekben a nemzeti azonosság erősödésének irányába hatnak, másrészt viszont gyengítik azt.

Vajon milyen identitásformák éltek a soketnikumú Monarchiában? Ezek közül elsősorban és szinte kizárólag csak a nemzeti identitásformák, vagy más oldalról, szintén egyoldalúan csak az osztályidentitás formáit ismerjük. A köznapi életben munkálkodó egyéb, a szokásrendszerekben, a települési egységekhez kötődő azonosságformákat szinte egyáltalán nem tárta még fel a történettudomány.

A szakértelem, munkaerő-vándorlás, vállalkozás

Napjaink egyik alapkérdése a térség szempontjából: mennyire képes a térség megszabadulni a kisállamiságnak a szabad munkaerő-vándorlást és a szabad munkamegosztást, a vállalkozást hátráltató szerepétől? A térség új demokráciái gyermekies örömmel fordulnak a nyugati kapcsolatrendszerek felé, mivel 40 évet a szovjet elzárkózás politikájában kellett élniük. És gyermekies örömmel építik ki a felbomló államokban az egymást elválasztó nemzetállami védvámrendszereket, mivel a szovjet típusú integrációban, a KGST-ben senki nem érezte jól magát. De a polgár érdeke nemcsak a nemzeti adminisztráció, a nemzeti kultúra ápolása az állam segítségével, hanem érdeke legalább ennyire az is, hogy a térségben a szakértelmek szabad áramlása, azaz a munkaerő-vándorlás megvalósuljon.

Vajon hogyan alakultak a térségben az Osztrák–Magyar Monarchia fennállásának idején a munkavállalás, a vállalkozás intézményes feltételei? Hogyan alakult a munkaerő-vándorlás? Hogy működtek egyes piacörzetek, a fennálló vám- és kereskedelmi szövetség, az 1867. évi 16. törvénycikk, illetve az 1867. évi 12. törvénycikk 68. paragrafusa, milyen intézményes szabályozást biztosított? Adórendszer, munkavállalási szabadság, területi-igazgatási-szervezeti egység hogyan viszonyult egymáshoz? A Monarchia mennyiben tudta azt biztosítani az itt élő társadalmaknak, a polgárnak, hogy napi termelői és életfenn tartói tevékenységében az európai fejlettebb munkakultúrák része lehessen, mennyire segítette a polgárt, hogy elérhesse annak színvonalát?

Városkép a századfordulóról: Fiume

Polgári önszerveződés

De tovább a kérdésekkel: a térség mai új demokráciáinak egyik nagy deficitje a polgári szervezeten a polgári-társadalmi intézmények és ezzel együtt a polgári szokásrendek hiánya. Közismert: a Monarchia a törvények szintjén liberális alapelveket kívánt érvényre juttatni a polgár napi kapcsolataiban. De közismert az is, hogy bizonyos egyéni szabadságjogok megadásában, így pl. a választójogban a Monarchia egyes részei – Magyarország is – elmaradtak az európai átlagtól. Vagy akár a Monarchia más részeitől is.

Hogyan éltek együtt a második ipari forradalom etatizmust sürgető irányzatai az akkor már idejétmúltnak mutakozó liberális alapelvekkel? És amikor ma a polgár egyéni érdekeinek védelmét sürgetjük a társadalomban, amikor ennek az individuális megközelítésnek már az egyén nemcsak mint választópolgár lesz a tárgya, hanem úgy is, mint nő, mint férfi, mint gyermek vagy mint öreg, akkor fel kell tenni a kérdést: mennyire vizsgáltuk a Monarchia történetében ezeknek az új problémáknak a gyökereit? Hiszen, hogy csak a nőkérdésnél maradjunk, a nemek egyenjogúságának kérdése mélyen gyökerezik a mikroközösségek napi szokásrendjeiben és ugyanígy a család, a helyi társadalmak napi technikai fejlettségében. Ez határozza meg az életfenn tartás szempontjából kulcsfontosságú háztartás vitelét, a gyermeknevelést stb. A Monarchia társadalmi köztudottan Európa leginkább kevert társadalmi voltak – mind etnikailag, mind vallási tekintetben. S az etnikai és vallási sokszínűség a napi szokásrendek sokszínűségét is rejti. Ha a máról beszélünk: egy új, humánus európai társadalom csakis a sokszínűségek megőrzésével képzelhető el. Ma már túl vagyunk azon, hogy az ilyen típusú hagyományokat és azok továbbélését csupán a társadalmi konzervativizmus reprodukálásának tekintsük.

Modern mentalitás – törekvő szorgalom

A szovjet rendszer legnagyobb deficitje alighanem az volt, hogy felerősítette a térség társadalmában meglévő hajlamot a termelési fegyelem lebecsülésére.

Amikor a második ipari forradalom az 1870–1880-as években elérte a térség társadalmait, akkor ennek a modernizálásnak az egyik legnagyobb társadalmi kihatása éppen a munkakultúrára, a munkafegyelmre és a mentalitásra kellett hogy irányuljon. Az új technikai, termelési eljárások olyan munkafegyelmet, a szakértelem, a szervezetség olyan színvonalát követelték meg, amelyekre az itt élő népek sokkal kevésbé voltak felkészülve, mint a nyugat-európai társadalmak. Szinte kísértetiesen hasonló folyamatok mennek végbe ma Európában a rendszerváltás során. A szovjet rendszer elzárkózási stratégiája azt is jelentette, hogy e társadalmakat elzárták a chip-korszak, az informatika egészen új típusú termelészervezési normáitól. Ha úgy tetszik, elzárta ennek precizitást és nagy munkafegyelmet megkövetelő kegyetlenségétől. (Egy alkalommal azt találtuk mondani: a szovjet rendszer legnagyobb negatívuma az itt élő népek számára nem is a táborok voltak, hanem sokkal inkább az, hogy az itt élő társadalmakat ellusztította.)

Vajon milyen változást idéztek elő a múlt század végén a Monarchia sok hagyományú társadalmainak mentalitásában az ipari forradalom új igényei?

Amit ismerünk erről, az a polgárság egy részére vonatkozik. De már kevésbé ismerjük a képzettségéből élő polgár-tisztviselő réteg mentalitásának alakulását. És ugyanígy kevésbé ismerjük a munkásság, mindenekelőtt a szakképzett munkásság szerző- és viselkedéskultúráját, mint ahogy kevésbé ismerjük a munkamorálnak az írott forrásokból nehezen rekonstruálható alakulását is. És ugyanígy kevésbé ismerjük annak az izmosodó parasztpolgári rétegnek a kiemelkedését, amely a századelőn a mezőgazdasági termelési kultúrában az újításokat (gépek alkalmazása, piaci árutermelési viszonyokhoz való igazodása stb.) adaptálja.

Ember és természet

A térség egyik égető globális problémája ma az ember és természet viszonyának végiggondolása. Annak a kérdésnek a feltétele: vajon hogyan lehetséges az itt kiépült állami adminisztrációkat fogékonyra és hatékonyra tenni a természetvédelem ügyében? És hogyan lehet az itt élő társadalmakat tudatos és felelősségteljes környezetkímélő gondolkodásra nevelni? A Monarchia történelme ebből a szempontból is remek fogódzókat kínált. Az ipari forradalom következményeit a természetvédelem szempontjából Európában leggyorsabban a porosz állam, bizonyos területeken Franciaország, és több vonatkozásban az Osztrák–Magyar Monarchia, ezen belül is a magyar állami adminisztráció gondolta végig. A vízgazdálkodást, erdőgazdálkodást szabályozó törvények, illetőleg a meliorációt, a termőfölddel való gazdálkodást irányító intézmények világviszonylatban is modernek voltak. Érdemes tovább kutatni, hogy a környezetvédelmi és egészségügyi szempontok mennyire érvényesültek a nemzetek feletti adminisztráció munkájában.

Ma már tisztában vagyunk azzal: a térség folyóinak, termőföldjeinek, levegőjének hatékony védelmét a térségünkben meghozott állami rendszabályok különbözősége és a nemzeti-állami érdekek, célok eltérése erősen akadályozza. Kutatásaink arra mutatnak: a történeti Magyarország kultúrmérnöki, földművelésügyi és egészségügyi adminisztrációját bizonyos felvilágosult abszolutisztikus szempontok vezették. Meg voltak győződve arról, hogy ők az ember és természet viszonyát magasabb szinten alakítják tevékenységükkel, bármennyi értetlenséggel találkozunk is az lenn a vármegyében. És ez az adminisztráció – kutatásaink szerint – függetlenül végezte a munkáját attól, hogy szlovákok, magyarok, délszlávok vagy éppen románok, németek által lakott területen eredtek vagy folytak a folyók, nőttek az erdők. Tudjuk-e okát, hogy táj, ember, földrajzi környezet, település egymáshoz való viszonyát ez a „nemzetek feletti” adminisztráció miért tudta korszerűbben kezelni, mint a mai adminisztráció?

Szociális feszültségek

Ha arról beszélünk, hogy a Monarchia történetének kutatásában mennyire állítanak új témákat korunk új társadalmi-politikai jelenségei, s mennyire nyerhetünk tanulságokat a napjainkat feszítő kérdések előtörténetéből, akkor fel kell tenni természetesen azt a kérdést is, hogy miért bizonyult életképtelnek 1918-ban az Osztrák–Magyar Monarchia? Vajon csak a nagyhatalmi erőviszonyok alakulása, a világháborús vereség okozta a felbomlását? Mennyiben volt halaszthatatlan a Monarchiának mint területi-igazgatási és államhatalmi szervezetnek a radikális megváltoztatása? Vajon igaz az, hogy a Monarchiát csak az etnikai ellentétek feszítették?

A Monarchia területén élő társadalmak belső szociális

feszítő ereje sokkal nagyobb volt, mint ahogy ezt ma gondoljuk. A szovjet korszak történetírása természetesen túlhangsúlyozta a társadalmi konfliktusokat, de ezek közül elsősorban a munkásság és az államhatalom konfliktusára koncentrált. Paradox módon az egyéb típusú ellentétek, így a kispolgárság, a paraszti társadalom ellentétei fedve maradtak. És feltáratlan maradt az is, hogy a Monarchia regionálisan milyen soktípusú társadalmi ellentétekkel volt terhes. Egészen más típusúak voltak a társadalmi feszítő erők Csehországban, mint Stájerországban, és ismét mások voltak a magyar Dél-Dunántúlon, mint a Felvidéken vagy Erdélyben. A szociális konfliktusok pluralitása csakis egy összehasonlító társadalomtörténet keretében lenne lehetséges. Mint ahogy annak a feltárása is, hogy ezek a szociális feszítőerők melyik régióban milyen erősen színeződtek az etnikai vagy a vallási ellentétekkel.

Ma hajlamosak vagyunk a szovjet rendszerek bomlását elsősorban nemzeti tényezőkre visszavezetni. És hajlunk arra, hogy a szovjet rendszerrel szembeni elégedetlenségek belső szociális tényezőire ne figyeljünk. 1918-ban is így történt.

Pedig fel kell tenni a kérdést: vajon 1918 októberének politikai mozgalmában, a nemzeti jelszavakat hangoztató tüntetőkben mennyiben volt az elégedetlenség alapja a szociális elégedetlenség, amelyet a tömegpszichológiából ismert módszerekkel a helyi nemzeti értelmiség igyekezett nemzeti alapokra áttenni. És vajon az 1930-as évek elején nem azért volt-e fogékony ez a térség a faszizmusra és általában a szociális radikalizmusra, mert egy évtizeddel korábban a régi államalakulat lebontása csak a „nemzeti elv” követésében történt meg? És mert szociálisan nem történtek meg azok a reformok, amelyek már 1920-ban szükségesek lettek volna a szociális elégedetlenségek kezelésére? A faszizmus, illetve a kommunizmus a maga szociális célkitűzéseivel ezért sem lehetett idegen az 1930-as – és tegyük hozzá, az 1950-es – évek helyi társadalmában, mert 1918-ban az elégedetlenséget a nemzeti értelmiség igyekezett szinte kizárólag nemzeti hangnemre hangolni. (Amiből – tegyük hozzá – azután a nemzeti középosztályok jól meg is éltek.)

Amikor a Monarchia fölbomlásának 75. évfordulóján bizonyos tanulságokat megfogalmazunk, nem tehetjük meg ezt anélkül, hogy az 1918. októberi forradalmak szociális tartalmáról ne beszéljünk. Nem csak azért, mert a közép-európai társadalmak nagy része a szovjet ideológiától elfordulva ma szinte tagadja a társadalmi forradalmak fontosságát, s mert megerősödött a térségben a konzervatív nemzeti felfogás. (Mely valóban méltánytalanul volt a szovjet ideológia áldozata.) És nemcsak azért kell 1918 októberének szociális vonatkozását kiemelni, mert ez a történelmi valóság. Nem feledkezhetünk meg arról, hogy térségünkben a polgári szabadságjogokat az adóztatás, az iskolaügy, a modern parlamentáris demokrácia és az élet más területein az 1918. őszi polgári demokráciák mondták ki a törvények szintjén. E mozgalmak szociális töltete hozta meg a politikai modernizációt a térség országaiban. De azért is kell 1918 októberének szociális tartalmát a mai nemzedék számára hangsúlyozni, mert félok, hogy a politikai rendszerváltásokból ismét csak a nemzeti kérdésben vonják le a következtetéseket. És nem figyelnek oda, hogy a nemzeti államok mai reneszánszának korában az itt élő népek szovjetellenességének legalább akkora volt aszociális tartalma, mint amekkora a nemzeti tartalma. Sőt egyes társadalmi rétegek esetében a szociális elégedetlenség nagyobb volt, mint a nemzeti elégedetlenség. És ha az történik, ami 1918–20 után történt, hogy a politikai rendszerváltás csak nemzeti síkon juthat érvényre, akkor félok, hogy néhány év múlva ugyanúgy felerősödik majd a szociális radikalizmus, mint az 1930-as, majd az 1950-es években.

GLATZ FERENC